

रशिया-युकेन युद्धाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव : एक अध्ययन

डॉ. हर्षना सोनकुसरे
अर्थशास्त्र विभाग
रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर.

सारांश :

फेब्रुवारी 2022 मध्ये रशियाच्या युकेनवर केलेल्या आक्रमणाने जागतिक बाजारपेठा, पुरवठा साखळी आणि भांडवल प्रवाह यांमध्ये तीव्र अस्थिरता निर्माण केली. म्हणूनच या संघर्षाचा परिणाम भारतावरही थेट (ऊर्जा, खत, धान्य) आणि अप्रत्यक्ष (महागाई, चलनवळण, चालू खाते, धोरणात्मक परिमाण) मार्गांनी पडला. प्रस्तूत निबंधात या परिणामांचे स्रोत, पुराव्यासहित विश्लेषण, तसेच भारताच्या धोरणात्मक प्रतिसादांचे मूल्यमापन आणि शिफारसी दिल्या आहेत.

या शोधनिबंधाचा उद्देश रशिया-युकेन युद्धामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेले ऊर्जा, अन्नधान्य, खत, महागाई, चलन, व्यापार आणि धोरणात्मक प्रतिसाद या विविध क्षेत्रांतील बदलांचा प्रणालीबद्ध आढावा घेणे हा आहे.

प्रस्तावना :

फेब्रुवारी 2022 मध्ये सुरू झालेल्या रशिया-युकेन युद्धाने जागतिक अर्थव्यवस्थेत मोठा धक्का निर्माण केला. दोन्ही देश ऊर्जा, अन्नधान्य आणि खतांचे महत्वाचे निर्यातदार असल्याने या युद्धामुळे जागतिक पुरवठा साखळी, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, वित्तीय बाजार आणि किमतीच्या स्थैर्यावर गंभीर परिणाम झाला. जागतिक महागाई वाढणे, तेलाच्या किमती अस्थिर होणे आणि भूराजकीय तणाव वाढणे याचा थेट परिणाम आयात-आधारित अर्थव्यवस्था असलेल्या भारतावरही झाला.

संशोधन पद्धती :

या अभ्यासात खालील स्रोतांवर आधारित दस्तऐवजी (documentary) आणि विश्लेषणात्मक (analytical) पद्धती वापरण्यात आल्या.

- सरकारी अहवाल : आर्थिक सर्वेक्षण (Economic Survey), RBI Monetary Policy Reports.
- आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल : जागतिक बँक, IMF, FAO इत्यादींची माहिती.
- आर्थिक आकडेवारी : भारतीय आयात-निर्यात माहिती, कच्च्या तेलाच्या आंतरराष्ट्रीय किमती, खत व खाद्यतेलाच्या जागतिक किमती.
- पीअर-रिव्ह्यू संशोधन : जागतिक संघर्षाचा महागाई, व्यापार व आर्थिक स्थैर्यावर परिणाम यावरील संशोधनपत्रे.

- विश्वसनीय वृत्तआधारित विश्लेषण : आंतरराष्ट्रीय आर्थिक परिस्थिती, पुरवठा साखळीतील व्यत्यय व रशिया-भारत व्यापारातील बदल.

परिणाम :

युद्धाचे थेट व अपरोक्ष आर्थिक परिणाम खालिलप्रमाणे दिसून येते.

1. ऊर्जा (कच्चे तेल व नैसर्गिक वायू) आणि ईंधन चोवीस तासात महाग होणे :

युद्धाच्या सुरुवातीला जगभरात कच्चे तेल व ऊर्जा बाजारात अस्थिरता वाढली आणि कच्च्या तेलाच्या किमतीत उफाळ हा भारतात पेट्रोल-डिझेल व उत्पादक खर्च वाढ म्हणून परावर्तित झाला. यामुळे 2022 च्या पहिल्या चतुर्थांशात व भारताच्या मुद्रानिती निर्णयामध्ये महत्वाची भूमिका दिसून आली. RBI ने मार्च 2022 मध्ये inflation वर जागतिक भौगोलिक-राजकीय घटनांचा प्रभाव नमूद केला आहे.

2. कृषीसमग्री – गहू व खत (fertiliser) पुरवठा व किंमतदुष्टता :

रशिया व युक्रेन या प्रदेशांनी जागतिक गहूचा महत्वाचा हिस्सा दिला; युद्धाने जागतिक गहू पुरवठ्यात घट आणि भाववाढ यास कारणीभूत ठरले. त्याचप्रमाणे, रशिया व बेलारूस हे पोटॅशियम खताचे मोठे निर्यातीदार आहेत. युद्ध आणि यावरच्या निर्यात-बँकमुक्ती/प्रतिबंधांमुळे जागतिक खत बाजारात व्यत्यय आला व किंमती वाढल्या. याचा थेट परिणाम भारतातील शेती खर्च व खाद्यभावांवर झाला.

3. ऊर्जा-सौध्यांमुळे रशियन कच्च्या तेलाची विक्री आणि भारताचा दायित्वबदल :

पश्चिमी निर्बंधांच्या पार्श्वभूमीवर रशियन तेलावर सवलतीची स्थिती निर्माण झाली आणि भारतीय परिषदेतील काही रिफायनरांनी स्पर्धात्मक दरांवर रशियन क्रूड घेतला. परिणामी 2023-24 मध्ये भारताचे रशियाकडून क्रूड आयात मोठ्या प्रमाणावर वाढली (काही काळात भारत रशियाचा प्रमुख ग्राहक बनला). हे ट्रेड-डायनामिक्स भारताच्या फायनान्सियल व राजनैतिक खुल्या-समिकांच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरले.

4. पुरवठा साखळी व लॉजिस्टिक्सवर ताण :

ब्लॅक-सी मार्गावरील तात्काळ बंदी आणि नेव्ही-रुट्सच्या पुनर्रचनेसह जहाजप्रवास व कंटेनर उपलब्धतेवर परिणाम झाला. यामुळे फ्रेट-दर वाढ आणि काही आयातीची विलंबे झाली ज्याचा परिणाम उत्पादन-खर्चात आणि वेअरहाऊसिंग तसेच इन्व्हेंटरीवर पडला. आर्थिक आणि उद्योग वृत्तांमध्ये 2022-23 मध्ये लॉजिस्टिक्स-खर्च वाढीचे नमुने नोंदवले गेले.

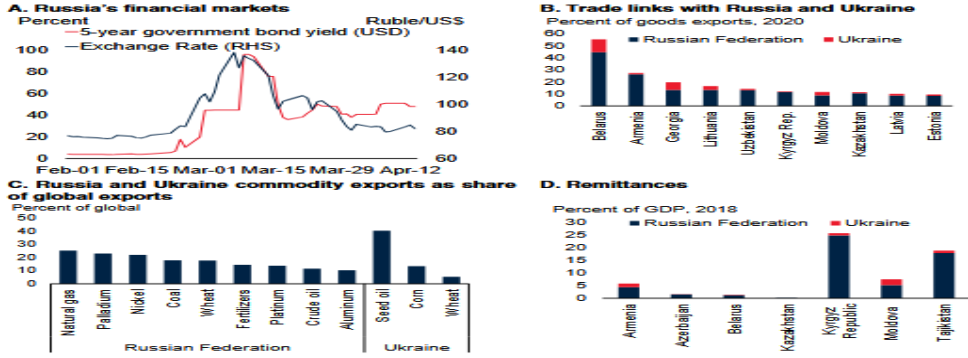
5. चलन-मुद्रा व वित्तीय प्रवाह – रुपया व चलनस्थैर्य :

युद्धाचे जागतिक अनिश्चितता वाढल्याने आगाऊ काळात कॅपिटल फ्लो आणि प्रवाहांवर प्रभाव पडत राहिला. काही काळासाठी भारतातील मुद्रावाढ (inflation) वाढले आणि चालू खात्याच्या व्यवस्थापनावर दबाव आला. तथापि भारताच्या आर्थिक पट्ट्यांनी पुढील वर्षात स्थैर्य प्रदर्शित केले. RBIकडून प्रकाशित मुद्रानिती विश्लेषणे या संदर्भात महत्वाची आहेत.

6. विद्यार्थी-बहिर्वाह व रेमिटन्स/माइग्रेशनचा बदल :

युक्रेनमधून भरभराटीने भारतीय विद्यार्थी परत आले किंवा इतर गंतव्यांकडे वळले (उदा. जॉर्जिया), ज्यामुळे शैक्षणिक रेमिटन्सच्या धर्तीवर बदल दिसून आला.

युक्रेनवरील युद्धापूर्वी, जागतिक वाढ मोठ्या प्रमाणात मंदावण्याची अपेक्षा होती, विशेषतः प्रगत अर्थव्यवस्था (Advanced Economies) आणि उभरत्या बाजारपेठा व विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये (EMDEs) लक्षणीय तफावत जाणवत होती. पुरवठा अडथळे बऱ्याच EMDEs साठी अद्याप दूर झाले नव्हते. आता जागतिक महागाईचाही दबाव वाढला असून EMDEs मध्ये आर्थिक व वित्तीय अस्थिरतेचा धोका अधिक आहे.

चर्चा / विश्लेषण व अर्थ :

रशिया-युक्रेन युद्धाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला नकारात्मक आणि काही अंशी सकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारे परिणाम केला.

नकारात्मक परिणाम :

- आयात-केंद्रित अर्थव्यवस्थेसाठी तेल, खाद्यतेल आणि स्वतांच्या जागतिक किमती वाढणे मोठे आव्हान ठरले.
- महागाई वाढल्याने घरगुती खर्च, उत्पादनखर्च आणि वित्तीय स्थैर्यावर दबाव आले.
- उर्जा आयात मोठ्या प्रमाणात महाग झाल्याने चालू खात्याचे संतुलन बिघडले.
- उद्योगांना कच्च्या मालाच्या तुटवड्यामुळे उत्पादनात अडथळे आले.

सकारात्मक परिणाम / संधी :

- सवलतीच्या रशियन तेलामुळे सरकारला व नागरिकांना काही प्रमाणात इंधनदर स्थिर ठेवता आले.
- जागतिक साखळीतील पुनर्रचनेत भारताला FDI, तंत्रज्ञान आणि उत्पादन क्षेत्रात नवी संधी निर्माण झाली.
- भारत एक पर्यायी उत्पादन केंद्र म्हणून समोर येऊ लागला.

धोरणात्मक अर्थ :

भारताचे परराष्ट्र धोरण 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी'च्या आधारावर उभे राहिले. युद्धात तटस्थता राखून ऊर्जा-सुरक्षेला प्राधान्य दिले.

अर्थनीतीतही सरकार व RBI यांची समन्वित भूमिका दिसून आली. महागाई नियंत्रित ठेवताना विकासही अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

आर्थिक वाढीचे अंदाज (Growth Projections)

प्रदेश देश	2020	2021e	2022f	जानेवारी 2022 च्या अंदाजापासून टक्केवारी बिंदूतील फरक (2022f)
युक्रेन	-3.8	3.4	-45.1	-48.3
रशिया	-2.7	4.7	-11.2	-13.6
युरोप व मध्य आशिया	-1.4	7.8	2.2	-1.2
युरोप व मध्य आशिया (ECA)	-1.9	6.5	4.1	-7.1

स्रोत –जागतिक बँक (World Bank] 2022b)

तक्त्याचे स्पष्टीकरण :

- **2020 चे आकडे** : 2020 मध्ये कोविड-19 महामारीमुळे सर्वच प्रदेशांमध्ये आर्थिक आकुंचन (दमहंजपअम हतवृत्ती) दिसून येते. युक्रेन (-3.8%) आणि रशिया (-2.7%) या देशांमध्ये ळक्क घटलेली आहे.
- **2021e (अंदाजित वाढ)** : 2021 मध्ये अर्थव्यवस्थांमध्ये पुनरुज्जीवन (तमबवअमतल) दिसून येते.
- **युक्रेन** : 3.4% **रशियारू** 4.7% **युरोप व मध्य आशिया (रशिया व युक्रेन वगळून)रू** 7.8% याचा अर्थ महामारीनंतर आर्थिक क्रियाकलाप वाढले.
- **2022f (भविष्यकालीन अंदाज)** : 2022 साठी अंदाज अत्यंत नकारात्मक आहेत, विशेषतः युक्रेन (-45.1%) आणि रशिया (-11.2%).याचे मुख्य कारण म्हणजे रशियादृयुक्रेन युद्ध, त्यातून निर्माण झालेले आर्थिक अस्थैर्य, व्यापारावरील निर्बंध, गुंतवणुकीतील घट आणि पुरवठा साखळीतील अडथळे
- **जानेवारी 2022 च्या अंदाजाशी तुलना** : युक्रेनसाठी 2022 चा वाढीचा अंदाज तब्बल 48.3 टक्के बिंदूनी कमी करण्यात आला आहे. रशियासाठी हा फरक -13.6 टक्के बिंदू इतका आहे. यावरून युद्धामुळे आधीच्या अंदाजापेक्षा परिस्थिती किती गंभीर झाली हे स्पष्ट होते.
- **ECA प्रदेशावर एकूण परिणाम** : युरोप आणि मध्य आशिया या संपूर्ण प्रदेशात 2022 मध्ये -4.1% इतकी आर्थिक घसरण अपेक्षित आहे, जी आधीच्या अंदाजापेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी आहे.

हा तक्ता दर्शवितो की भूराजकीय संघर्ष (युद्ध) आणि जागतिक अनिश्चितता यांचा आर्थिक वाढीवर मोठा नकारात्मक परिणाम होतो. विशेषतः युक्रेन आणि रशिया यांची अर्थव्यवस्था 2022 मध्ये तीव्र संकटात सापडलेली दिसते, तर संपूर्ण युरोप व मध्य आशिया प्रदेशालाही त्याचा फटका बसलेला आहे.

अर्थशास्त्रीय अर्थ व दीर्घकालीन परिणाम :

1. संवेदनशीलता व अनुकूलन (Vulnerability & Adaptation) :

युद्धाने दाखवून दिले की इंधन- आणि खत-आधारित अवलंबित्व (input dependence) भारताच्या कृषी व औद्योगिक उत्पादनांवर संवेदनशील परिणाम करू शकते. तथापि, भारताने रशियन तेलाचे प्रतिस्थापन घेऊन आणि मध्यपूर्व/आंतरराष्ट्रीय पुरवठ्याशी संतुलन साधून काही प्रमाणात जोखीम कमी केली. Reuters व CREA सारख्या अहवालांनुसार (2023-24) भारताने रशियन क्रूडच्या मोठ्या भागाचे खरेदीदार म्हणून आपली भूमिका वाढवली, ज्याने जागतिक बाजारातील बदलत्या गतिमानतेत भारताला फायदेशीर किंमत-फायदे दिले पण राजनैतिक-कूटनीतिक चर्चाही निर्माण केल्या.

2. मुद्रास्फीतीवरील परिणाम व RBI चा प्रतिसाद :

युद्धाने ऊर्जा व अन्नभाव वाढीस कारणीभूत ठरवल्याने RBI ने निती-कडक करणार्या उपायांचा अवलंब करून महागाईला नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु ऊर्जा-शाॅकचे प्रसार असर काही काळासाठी चालला. RBI च्या 2022-23 निती-अवलोकनात युद्धाच्या स्पिलओव्हरचा उल्लेख स्पष्ट आहे.

3. खाद्य-सुरक्षा व कृषी-निती :

खतांची कमतरता आणि महागाई यांनी भारतीय शेतकरी व खाद्य सुरक्षा धोरणांवर विचार करायला भाग पाडले. दीर्घकालीन दृष्टीने देशांतर्गत खत-उत्पादन वाढविणे, विविध पुरवठा-मार्ग उभारणे आणि सहज प्रवेशयोग्य कृषि-सबसिडी व संशोधन हे गरजेचे झाले.

4. वातावरणीय व रणनीतिक विचार :

रशियन तेलावर अवलंबित्वातील वाढ हे अल्पावधीत आर्थिक फायदेशीर असले तरी दीर्घकालीन ऊर्जा-सुविधा आणि उर्जास्वरूपातील ट्रांझिशन (renewables) या धोरणांना पुनरावलोकनाची गरज दाखवते.

निष्कर्ष :

रशिया-युक्रेन युद्धाचा भारतावर बहुआयामी परिणाम झाला. काही क्षेत्रांत गंभीर आर्थिक ताण निर्माण झाला तर काही क्षेत्रांत नव्या संधी निर्माण झाल्या. ऊर्जा, कृषी-इनपुट्स आणि पुरवठा साखळीवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी भारताला आणखी दीर्घकालीन उपाययोजना कराव्या लागतील. भविष्यकाळातील जागतिक धक्क्यांना तोंड देण्यासाठी ऊर्जा आत्मनिर्भरता, खत उत्पादन, पुरवठा साखळी विविधीकरण आणि आर्थिक बफर मजबूत करणे अत्यावश्यक आहे.

रशिया-युक्रेन युद्ध हे एका देशापुरते मर्यादित न राहता जागतिक अर्थव्यवस्थेलाच धक्का देणारे संकट ठरले आहे. भारतावर त्याचे परिणाम दूरगामी व बहुआयामी आहेत. योग्य धोरणात्मक निर्णय,

रशिया-युक्रेन युद्धाने भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर बहुआयामी प्रभाव दाखवला. ऊर्जा-किंमत वाढ, खत व अन्नभावातील अस्थिरता, पुरवठा साखळीतील व्यत्यय, तसेच व्यापार-वृत्तांतांमध्ये महत्त्वाचे बदल. भारताने काही तात्काळ आर्थिक व व्यापारिक अनुकूलन करून धोक्यांचे व्यवस्थापन केले, परंतु दीर्घकालीन धोरणात्मक बदल आवश्यक आहेत.

शिफारसी :

1. **ऊर्जा-सुरक्षा व विविधीकरण** : दीर्घकालीन दृष्टीने नवीनीकरणक्षम ऊर्जा (renewables) आणि विविध पुरवठादारांकडे वळणे; रणनीतिक पेट्रोलियम भंडार वाढवणे.
2. **खत-स्वावलंबित्व** : देशान्तर्गत खत-उत्पादन (मेच. पोटॅशियम पर्याय शोधणे), संशोधन-विकास, आणि वैकल्पिक इनपुट्स ची प्रोत्साहने.
3. **पुरवठा साखळी बळकट करणे** : बंदर, लॉजिस्टिक्स, कंटेनर-हेडर आणि वैकल्पिक मार्गांचे विकास. तसेच उद्योगांना इन्व्हेंटरी-कॅप्स (safety stock) व्यवस्थापनाबद्दल प्रोत्साहन.
4. **मुद्रा व वित्तीय धोक्यांचे व्यवस्थापन** : बचत आणि विदेशी चलन रिजर्वचा सम्यक वापर; टारगेटेड सामाजिक समर्थनात्मक योजनांद्वारे उपभोग-शेती अस्थिरतेचा भार कमी करणे.
5. **शैक्षणिक/मायग्रेसन धोरणे** : परकीय शैक्षणिक गंतव्य बदलामुळे भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी वैकल्पिक गंतव्यांचे मान्यताप्रक्रिया व सुरक्षा नेटवर्क विकसित करणे.

संदर्भ :

- Monetary Policy Statement, 2022-23 Resolution of the Monetary Policy Committee (MPC) May 2 and 4, 2022
- <https://www.ers.usda.gov/amber-waves/2023/september/global-fertilizer-market-challenged-by-russia-s-invasion-of-ukraine?utm>
- Reuters — “India surpasses China to become Russia's top oil buyer” (Aug 22, 2024). Reuters
- <https://infra.economictimes.indiatimes.com/news/logistics/russia-ukraine-crisis-strains-global-supply-chain-logistics-but-indian-air-freighters-could-benefit/90223687?utm>
- USDA Economic Research Service — “Global Fertilizer Market Challenged by Russia's Invasion of Ukraine” (Sep 18, 2023). Economic Research Service
- PMC (Arndt et al.) — “The Ukraine war and rising commodity prices” (2023). PubMed Central
- Economic Times / CREA reporting on India's share of Russian crude exports. The Economic Times
- <https://www.ers.usda.gov/amber-waves/2023/september/global-fertilizer-market-challenged-by-russia-s-invasion-of-ukraine?utm>
- <https://www.ers.usda.gov/amber-waves/2023/september/global-fertilizer-market-challenged-by-russia-s-invasion-of-ukraine?utm>